

Нұргиса Кушерова¹ , Салтанат Жалмагамбетова²

¹ Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің докторанты, «Тұран» университетінің оқытушысы
e.mail: nurgisa-polit@mail.ru

(Алматы, Қазақстан)

² Astana IT University, Жалпы білім беру пәндері мектебінің ассистент-профессоры, PhD
e.mail: salta.kaz13@gmail.com

(Астана, Қазақстан)

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЛОББИЗМ МЕН СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚ ІС-ҚИМЫЛДАРЫН МЕМЛЕКЕТТІК РЕТТЕУДЕГІ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕР

Андатпа. Зерттеу жұмысы лоббистік қызмет пен сыбайлас жемқорлыққа қарсы заңнаманың өзара байланысын саяси және құқықтық тұрғыдан кешенді түрде талдауға арналған. Лоббизм қазіргі заманғы саяси жүйеде заңмен реттелген жағдайда азаматтық қоғам мен билік арасындағы ашық диалог тетігі ретінде қарастырылады. Алайда ол заңсыз, бақылаусыз, жасырын түрде жүргізілген кезде сыбайлас жемқорлық қаупін тудыра алады. Осы тұрғыда, Қазақстан жағдайында лоббистік қызметтің құқықтық реттелмеуі жемқорлық тәуекелдерінің артуына себеп болуы мүмкін.

Жұмыста лоббизм ұғымының мәні, халықаралық тәжірибедегі құқықтық шектеу құралдары, Қазақстандағы сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясаттың даму бағыттары және осы екі құбылыстың түйісу нүктелері сараланып көрсетілді.

Зерттеу нәтижесінде Қазақстанда лоббизм мен сыбайлас жемқорлық арасындағы шекаралардың бұлыңғыр екендігі және оны құқықтық негізде нақтылау қажеттілігі дәлелденді. Лоббизмді заңдастыру, ашықтық пен есептілікті енгізу арқылы сыбайлас жемқорлықтың алдын алуға болатыны көрсетілді. Осы ғылыми жұмыс қорытындысында бірқатар ұсыныстар мен практикалық тетіктер ұсынылды. Зерттеу нәтижелері мемлекет пен қоғам арасындағы сенімді нығайтуға, құқықтық реформаларды жетілдіруге және саяси жүйенің ашықтығын қамтамасыз етуге септігін тигізе алады.

Түйін сөздер: лоббизм, қысым топтары, мүдделі топтар, сыбайлас жемқорлық, демократия, Қазақстан, билік, азаматтық қоғам, ашықтық.

Нургиса Кушерова, Салтанат Жалмагамбетова
НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО
РЕГУЛИРОВАНИЯ ЛОББИЗМА И КОРРУПЦИОННЫХ
ДЕЙСТВИЙ В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация. Исследовательская работа посвящена комплексному политико-правовому анализу взаимосвязи лоббистской деятельности и антикоррупционного законодательства. Лоббирование рассматривается в современной политической системе как механизм открытого диалога между гражданским обществом и властью в условиях, регулируемых законом. Однако при незаконном, неконтролируемом, тайном проведении он может представлять опасность коррупции. В этом контексте, в условиях Казахстана правовое регулирование лоббистской деятельности может стать причиной роста коррупционных рисков.

В работе проанализированы сущность понятия лоббизма, инструменты правового ограничения в международной практике, направления развития антикоррупционной политики в Казахстане и точки соприкосновения этих двух явлений.

В результате исследования было доказано, что границы между лоббизмом и коррупцией в Казахстане размыты и необходимость их уточнения на правовой основе. Было показано, что коррупцию можно предотвратить путем легализации лоббирования, введения прозрачности и подотчетности. В заключении данной научной работы был представлен ряд предложений и практических механизмов. Результаты исследования могут способствовать укреплению доверия между государством и обществом, совершенствованию правовых реформ и обеспечению прозрачности политической системы.

Ключевые слова: лоббирование, группы давления, группы интересов, коррупция, демократия, Казахстан, власть, гражданское общество, открытость.

Nurgisa Kuserov, Saltanat Zhalmagambetova
**SOME ISSUES IN THE STATE REGULATION OF LOBBYING
AND CORRUPTION ACTIONS IN KAZAKHSTAN**

Abstract. The research paper is devoted to a comprehensive political and legal analysis of the relationship between lobbying activities and anti-corruption legislation. Lobbying is considered in the modern political system as a mechanism of open dialogue between civil society and government in conditions regulated by law. However, if conducted illegally, uncontrolled, or secretly, it may pose a risk of corruption. In this context, the legal regulation of lobbying activities in Kazakhstan may lead to an increase in corruption risks.

The paper analyzes the essence of the concept of lobbying, the instruments of legal restriction in international practice, the directions of development of anti-corruption policy in Kazakhstan and the points of contact between these two phenomena.

The study proved that the boundaries between lobbying and corruption in Kazakhstan are blurred and that they need to be clarified on a legal basis. It has been shown that corruption can be prevented by legalizing lobbying, introducing transparency and accountability. At the conclusion of this scientific work, a

number of proposals and practical mechanisms were presented. The results of the study can contribute to strengthening trust between the state and society, improving legal reforms and ensuring transparency of the political system.

Keywords: *lobbying, pressure groups, interest groups, corruption, democracy, Kazakhstan, power, civil society, transparency.*

Кіріспе

Қазіргі заманғы мемлекеттік басқару жүйесінде шешім қабылдау процесіне азаматтық қоғам институттары мен жеке мүдде білдіруші топтардың ықпал етуі артып келеді. Бұл құбылыс, бір жағынан, демократиялық үрдістердің дамуын көрсетсе, екінші жағынан, лоббистік қызмет пен сыбайлас жемқорлық шекарасын ажыратуды уақыт өткен сайын күрделендіре түсуде. Лоббизм ашық әрі заңды түрде жүзеге асқанда тиімді қоғамдық диалог құралы бола алады, ал реттелмеген жағдайда ол сыбайлас жемқорлықтың жасырын түріне айналуы ықтимал. Зерттеу жұмысы аталған екі құбылыстың өзара байланысын анықтап, лоббизм мен жемқорлық арасындағы нақты шекараны айқындауға бағытталған.

Бүгінгі күні билік пен азаматтық қоғам арасындағы өзара әрекеттестіктің жаңа құқықтық формалары қалыптасып келеді. Осы үдерісте лоббизм институты мемлекеттік шешімдерге әсер ету тетігі ретінде танылып отыр. Дамыған елдерде лоббистік қызмет заңмен реттеліп, билік пен мүдделі топтар арасындағы байланысты қалыптастыратын ашық әрі заңды құрал ретінде қолданылады. Ал посткеңестік кеңістіктегі елдерде, оның ішінде Қазақстанда лоббизмнің заңнамалық реттелмеуі бұл қызмет түріне сенімсіздік пен күдік тудыруда.

Реттелмеген лоббизмнің сыбайлас жемқорлықпен ұштасу мүмкіндігі бұл мәселенің күрделілігін көрсетеді. Жасырын түрде жеке немесе корпоративтік мүддені қорғау және ілгерілету, бейресми ықпал ету, пара беру немесе туыстық байланыстар арқылы шешім қабылдау әрекеттерінің саяси процестерге белсенді енуі лоббизм мен жемқорлық қатынастарының көп факторлы күрделі құбылыс екенін көрсетеді. Сондықтан бұл екі құбылыстың өзара байланысын, шекарасын, қайшылықтары мен заңды үйлесімін талдау практикалық саясат үшін де, құқықтық ғылым үшін де өзекті болып отыр.

Бейресми лоббизмнің жемқорлыққа трансформациялану механизмін қарастыру мақаланың ғылыми жаңалығы болып табылады. Өйткені, аталған құбылыстың эволюциясын зерттеген ғылыми жұмыстардың кемшіндігі білімдегі теориялық бастықты толтыруға мүмкіндік береді және жалпы қысым топтарының табиғатын түсінуге, іс-қимылын болжауға, демократиялық қатысудың сыбайлас жемқорлыққа дейінгі арақатынасын айқындауға жол ашады.

Осыған орай, лоббизмді тек билікпен байланысты саяси қатысудың формасы ғана емес, жемқорлыққа қарсы превентивті институционалдық сүзгі ретінде қарастыруды ұсынамыз. Өйткені, бүгінгі күні сыбайлас жемқорлық фактілері тек мұндай іс-әрекет орын алғаннан кейін

құқықтық бағалауға бейім болғандықтан, алдын алу шараларының нақты механизмдері анықталмаған немесе мүлде әзірленбеген деуге болады. Сәйкесінше, ұсынып отырған тұжырым арқылы, жалпы қысым топтарының әрекет ету платформалары жемқорлыққа қарсы негізге алынуы керек деген тұжырымға келеміз.

Зерттеудің мақсаты лоббизм мен сыбайлас жемқорлыққа қарсы заңнаманың арақатынасын айқындау, олардың қайшылықтары мен үйлесу нүктелерін анықтап, құқықтық реттеу тетіктерін ұсыну. Зерттеудің теориялық негізіне шетелдік және отандық ғылыми еңбектер, заңнамалық актілер, халықаралық конвенциялар, практикалық мысалдар алынды.

Зерттеу әдістері

Диссертациялық жұмысты жазу барысында жүйелі-құрылымдық, салыстырмалы-құқықтық, нормативтік-құқықтық, мазмұндық талдау, эмпирикалық талдау әдістері қолданылды. Жүйелі-құрылымдық талдау әдісі арқылы лоббизм мен сыбайлас жемқорлықтың құқықтық табиғаты анықталды. Олардың ұқсастықтары мен айырмашылықтары құрылымдық деңгейде сараланды.

АҚШ, Канада, Еуропалық Одақ және Қазақстандағы лоббизм мен антикоррупциялық саясаттың ерекшеліктері салыстырмалы-құқықтық талданды. Сондай-ақ, Қазақстан Республикасының заңнамалық актілері, халықаралық құқықтық құжаттар (БҰҰ, ЭЫДҰ) мен сыбайлас жемқорлыққа қарсы нормативтік база зерттелді. БАҚ материалдары, ғылыми мақалалар, аналитикалық шолулар арқылы лоббистік әрекеттер мен жемқорлық тәуекелдері зерделенді.

Эмпирикалық талдау Қазақстан жағдайын нақты мысалдар арқылы түсіндіруге қолданылды. Сондай-ақ, ашық дереккөздерден Қазақстандағы лоббизмге жанама немесе тікелей қатысы бар субъекттердің қылмыстық тарихы корреляциялық талданды. Атап өтетін жайт, сот материалдары қылмыстық істерді құқықтық бағалауда Қылмыстық кодекс баптарына сүйенетіндіктен, лоббистік іс-әрекеттердің коррупцияға ұласуын анықтау қиындық тудырады. Сол себепті, біздер қоғамдық негіздегі комиссия мүшелерінің, қысым топтарының өкілдерінің, басқа да саяси қатысушылардың қылмыстық тарихынан лоббизм ізін іздеуге тырыстық.

Бұл әдістер зерттеудің кешенді сипат алуына, теория мен практиканың байланысын күшейтуге мүмкіндік берді.

Нәтижелерді талқылау

Лоббизм – қазіргі заманғы саяси жүйелердегі ықпал ету құралы ретінде қалыптасқан күрделі әлеуметтік-құқықтық құбылыс. Ғылыми әдебиетте бұл ұғым мүдде білдіруші топтардың мемлекеттік шешім қабылдау процесіне заңды және бейресми түрде араласуын білдіреді. Лоббистік қызметтің мақсаты белгілі бір топтың, саланың немесе ұйымның пайдасына қолайлы саяси-құқықтық шешім қабылдануына әсер ету. Термин алғаш рет XVIII ғасырда Ұлыбритания парламентінде пайда болып, кейін АҚШ-

та кең қолданыс тапты. Бүгінде лоббизм демократиялық елдерде заңмен реттелген және саяси процестің қалыпты бөлігі ретінде қарастырылады.

Ғылыми тұрғыдан лоббизмді зерттеу ХХ ғасырдың ортасында АҚШ-та саяси ғылымдар шеңберінде басталды. Дж. Труман, Р. Даль, А. Бентли сынды зерттеушілер қысым көрсету топтарының қызметін саяси плюрализмнің көрінісі ретінде бағалады [1]. Лоббизм демократиялық жүйеде азаматтық қоғам мен мемлекеттің арасындағы байланысты қамтамасыз ететін делдал ретінде қарастырылады. Алайда ол ашықтық, есептілік және заңдылық принциптерінен ауытқыған жағдайда сыбайлас жемқорлықтың тікелей не жасырын түрлерімен тоғыса алады.

Қазіргі заманғы түсінікте лоббистік қызмет мемлекеттің саяси шешімдеріне ықпал ету мақсатында белгілі бір топтардың өз мүдделерін ашық және заңды жолмен қорғау қызметі болып саналады. Бұл қызмет үкіметтік емес ұйымдар, коммерциялық ұйымдар, кәсіподақтар, кәсіби қауымдастықтар, қоғамдық қозғалыстар арқылы жүзеге асады. Лоббизмнің басты мақсаты заң шығару немесе атқарушы билік органдары қабылдайтын шешімдерге әсер ету арқылы лоббисті қолдайтын топтың, ұйымның немесе саланың мүддесін қорғау. Бұл қызметтің бірнеше негізгі функцияларын бөліп көрсетуге болады:

Біріншіден, ақпараттық функция – биліктің назарына мүдде қорғалатын немесе қандай да бір өзгерістерге бастайтын процестерге ықпал ету мақсатында жан-жақты дәлелдер мен сараптамалық материалдарды ұсыну.

Екіншіден, қоғамдық пікірді қалыптастыру – бұқаралық ақпарат құралдары арқылы ілгерілетуші позицияны, ұстанымды экстраполяциялау, насихат жұмыстарының көмегімен билікке, шешім қабылдаушы субъектке қоғамдық қысым қалыптастыру.

Үшіншіден, саяси байланыс орнату – лауазымды тұлғалар, парламент депутаттарымен іскерлік кездесулер өткізіп, кәсіби қарым-қатынас орнату арқылы белгілі бір мүдделерге қол жеткізеді немесе өзіне тиімді шешімдер қабылдатуға әсер етеді.

Төртіншіден, қаржылық қолдау - заң шеңберінде партияларды, сайлауға қатысушы үміткерлерге демеушілік жасау арқылы ниеттестік көрсету, осылай өзінің қызметі мен іс-әрекетіне тиімді жағдай мен қолайлы алаңдар қалыптастыру.

Төртіншіден, құқықтық ықпал ету – қабылданғалы жатқан заң жобаларына ресми немесе бейресми каналдар арқылы түзетулер мен өзгерістер енгізу туралы ұсыныстар әзірлейді, дайындайды. Осы құралдарды тиімді қолдану арқылы лоббистік ұйымдар шешім қабылдаушыларға жанама ықпал етеді. Демек, лоббизмді мемлекет пен азаматтық қоғам арасындағы кері байланыстың бір түрі ретінде де қарастыруға болады.

Лоббистік қызмет көбінесе мүдде білдіруші топтармен байланыста қарастырылады. Олардың қатарында белгілі бір әлеуметтік, кәсіби немесе экономикалық мүддесі бар қауымдастықтарды атауға болады. Әдетте бұл топтар билік алдында өз мүдделерін қорғау немесе ілгерілету үшін кәсіби лоббистерді жалдап жатады немесе өз ішінен сарапшы-

лар дайындайды. Мысалы, бизнес құрылымдары салық заңнамасын өзгерту, ауыл шаруашылығы ұйымдары субсидия саясатын қайта қарау, экологиялық ұйымдар табиғатты қорғау бойынша заң жобаларын қолдау, фармацевтикалық компаниялар өз өнімдерін нарыққа енгізу үшін денсаулық сақтау саласына әсер ету және т.б. үшін қысым топтарын құрады немесе лоббисттік іс-әрекеттерді ұйымдастырады.

Лоббизмнің құқықтық табиғаты әр елдің саяси-әлеуметтік құрылымына, құқықтық жүйесіне және азаматтық қоғам деңгейіне байланысты әртүрлі болады. Мысалы, АҚШ-та 1946 жылдан бері лоббизм арнайы заңмен реттеледі. «Lobbying Disclosure Act» бойынша лоббистердің тіркелуі, әрекеттері туралы есеп беруге міндетті [2]. Канадада «Lobbying Act» лоббистік қызметтің ашықтығын қамтамасыз етеді, ал Еуропалық Одақта «Transparency Register» арқылы Еурокомиссия мен Еуропарламентке ықпал ету әрекеттері тіркеліп отырады. Қазақстанда «Лоббистік қызмет туралы» жеке заң әлі қабылданбағанымен, лоббизмнің жекелеген элементтері «Қоғамдық кеңестер туралы» және «Ақпаратқа қол жеткізу туралы» заңдарда көрініс табады [3, 4].

Лоббизмнің ашық және заңмен реттелген нұсқасы демократиялық қоғамның қажетті функциясы болып табылса, реттелмеген лоббизм немесе жасырын ықпал ету әрекеттерін сыбайлас жемқорлыққа әкелетін іс-әрекет түрі ретінде қарастырамыз. Біріншісі – заңды, екіншісі – заңсыз қызмет. Алайда заңмен нақты реттелмеген жағдайда немесе әлсіз шектеу тетіктерімен бұл екі құбылыстың ара-жігін ажырату күрделене түседі. Мысалы, шенеуніктерге бейресми түрде материалдық сыйлық ұсыну, құпия келіссөздер арқылы заң жобасына әсер ету, отбасылық, туыстық байланыстар арқылы шешім қабылдату және т.б. Мұндай жағдайлар лоббизм мен сыбайлас жемқорлық арасындағы байланыстарды түсінуді қиындатады және арнайы заңнамалық тетіктердің болмауы мемлекеттік реттеуді күрделендіре түседі.

Лоббизм азаматтық қоғам мен билік арасындағы өзара әрекеттестікті білдіретін маңызды құбылыс. Бірақ ол тек заңмен нақты реттелген, ашық формада болса ғана демократиялық механизм ретінде өмір сүре алады. Ал бейресми және бақылаусыз қалдырылса ол сыбайлас жемқорлықтың қайнар көзіне айналу ықтималдылығы жоғары [5]. Сондықтан лоббистік қызмет пен сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясаттың өзара байланысын терең зерттеу аса маңызды. Әрі қарай, сыбайлас жемқорлық туралы заңнаманың мақсаттары мен оның лоббистік қызметпен өзара байланысын қарастырып көрейік.

Сыбайлас жемқорлық мемлекеттік биліктің беделіне, қоғамдық сенімге, экономикалық тұрақтылық пен заң үстемдігіне тікелей қауіп төндіретін күрделі әлеуметтік-құқықтық құбылыс ретінде танылатындығы белгілі. Сыбайлас жемқорлықтың таралуы құқықтық жүйені әлсіретіп, инвестициялық ахуалды нашарлатады және азаматтардың мемлекетке деген сенімін төмендетеді. Әсіресе мемлекеттік шешімдер қабылдау процесінде жеке мүдделердің үстем болуы қоғамның демократиялық дамуына кері әсерін тигізетін негізгі факторлардың бірі. Мұндай жағдайлар

жиі лоббистік әрекеттермен қатар жүреді. ҚР «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы» заңында бұл ұғым «жеке немесе делдал арқылы лауазымды өкілеттіктерді немесе оған теңестірілген құқықтарды жеке пайдасы үшін заңсыз пайдалану» ретінде анықталады [6]. Заңнамадағы делдалдық қызметтің заңсыз әрекеті сыбайластық деп танылатындығы айқын және анық жазылған.

Лоббизмнің қызмет аясында делдалдылық механизмдерінің бар екендігін ескеруіміз қажет. Көп жағдайда тараптардың келісімге келуі немесе ортақ шешімдерге жетелейтін ұсыныстар сарапшылардың көмегімен жүзеге асып жатады. Мұндай қызметтер құзырлы органның қарауы бойынша оңай сыбайлас жемқорлық қызметіне жатқызылуы мүмкін. Бұл лоббизмді заңмен реттеуді және кейбір түсініктер мен іс-әрекеттерді қайта қарауды талап етеді.

Қазақстан сыбайлас жемқорлыққа қарсы күреске ерекше назар аударып отырған елдердің бірі. 2014 жылы қабылданған ҚР Сыбайлас жемқорлыққа қарсы стратегиясы (2015–2025 жж.) еліміздің бұл бағыттағы ұзақ мерзімді саясатын айқындады [7]. Стратегияның басты мақсаттары:

- мемлекеттік қызметшілердің жауапкершілігін арттыру;
- шешім қабылдау процесінің ашықтығын қамтамасыз ету;
- мемлекеттік сатып алудағы әділдікті күшейту;
- қоғам мен мемлекет арасындағы сенімді нығайту.

Аталған стратегияны іске асыру шеңберінде бірқатар заңнамалық реформалар қабылданды. Атап айтқанда, «Мемлекеттік қызмет туралы», «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы», «Қоғамдық кеңестер туралы», «Ақпаратқа қол жеткізу туралы» заңдар және Мемлекеттік қызмет істері және сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл агенттігінің құрылымы қайта жасақталды.

Сонымен қатар, Қазақстан БҰҰ-ның Сыбайлас жемқорлыққа қарсы конвенциясына (UNCAC) және ЭЫДҰ-ның (OECD) тиісті халықаралық нормаларына қосылып, сыбайлас жемқорлықпен күрес саласындағы халықаралық міндеттемелерді мойнына алды [8].

ҚР заңдарындағы азаматтық қатысу мен ақпаратқа еркін қол жеткізу секілді демократиялық нормативтік актілер лоббистік қызметті ұйымдастыруға мүмкіндік берсе, сыбайлас жемқорлыққа қарсы заңнамалар мен міндеттемелер оның қызметіндегі коррупциялық белгілерді айқындайды. Сондықтан да, сыбайлас жемқорлық пен лоббизмнің өзара байланысы – құқықтық, саяси және моральдық тұрғыда күрделі мәселе. Бір жағынан, лоббизм заңмен бекітілген жағдайда мемлекеттік басқарудың ашықтығын арттыратын құрал бола алады. Екінші жағынан, егер лоббистік қызмет реттелмеген, бақылаусыз және жасырын түрде жүргізілсе, ол сыбайлас жемқорлықтың нақты көрінісіне айналады.

Халықаралық заңмен реттелген лоббизм тәжірибесіне сәйкес лоббизм мен сыбайлас жемқорлықтың арасындағы шекараны оңай анықтауға болады. Ал лоббизм заңмен реттелмеген жағдайда сыбайлас жемқорлықпен

арадағы ұғым және түсінік, жұмыс жасау механизмдерін ажырату қиындай түседі (1 кесте).

1-кесте. Лоббизм мен сыбайлас жемқорлықтың шекаралық арақатынасы.

№	Көрсеткіш	Лоббизм	Сыбайлас жемқорлық
1.	Құқықтық негіз	Заңмен рұқсат етілген	Қылмыстық заңмен тыйым салынған
2.	Мақсаты	Қоғамдық немесе топтық мүдде қорғау	Жеке пайда табу
3.	Ашықтық	Ашық, тіркелетін әрекеттер	Жасырын, бейресми әрекеттер
4.	Есептілік	Қоғам алдында есеп береді	Құпия келісімдер, жасырын ықпал

Осы шекаралар бұлыңғырланған жағдайда лоббизм парақорлықтың бір формасына айналып, сыбайлас жемқорлыққа қарсы заңнама арқылы жазаланады. Сондықтан көптеген елдерде сыбайлас жемқорлыққа қарсы заңнамалар лоббизмді реттеуге бағытталған нормалармен толықтырылады.

Қазақстанда «Лоббизм туралы» жеке заң қабылданбағанымен, жемқорлықпен күрес туралы заңнамада лоббистік қызметтің қауіпті аспектілерін шектеуге бағытталған нормалар бар. Атап айтқанда, мүдделер қақтығысын болдырмау, шенеуніктерге сыйлық алуға тыйым салу, шешім қабылдау процесінің ашықтығы мен есептілігі. Бұл ережелердің мақсаты мемлекеттік шешімдерге заңсыз ықпал ету мүмкіндігін барынша азайтуға саяды.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы заңнама мемлекет пен қоғам арасындағы сенімді нығайтудың, биліктің ашықтығы мен әділдіктің басты кепілі. Лоббизм егер заң аясында, ашық және тіркеулі түрде жүргізілсе, ол демократиялық процестің бөлшегі ретінде қарастырылады. Реттелмеген және бейресми түрде жүргізілетін лоббизм сыбайлас жемқорлыққа жол ашады. Сондықтан Қазақстанда сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясаттың шеңберінде лоббистік қызметті құқықтық жағынан нақтылау және шектеу мәселесі өзекті болып отыр.

Лоббизм мен сыбайлас жемқорлық – мемлекеттік шешімдерге ықпал етуге бағытталған екі түрлі құбылыс. Біріншісі демократиялық саяси жүйенің заңды бөлігі ретінде қарастырылса, екіншісі заңға қайшы, жасырын әрекет ретінде бағаланады. Дегенмен, бұл екі ұғым арасындағы шекара нақты белгіленбеген жағдайда, олардың өзара ұштасу қауіпі жоғарылайды.

Кейбір зерттеушілер лоббизм мен жемқорлықты «ықпал ету кеңістігіндегі екі түрлі құрал» деп сипаттайды [9]. Егер лоббизм ашық, заңды және есептілікке негізделсе, ол мемлекеттік саясатты қалыптастыруға қоғамның қатысуын қамтамасыз етеді. Ал егер ол жасы-

рын, бейресми немесе жеке пайда көздеумен ұштасса, ол жемқорлық сипат алып, саяси жүйенің ашықтығына қауіп төндіреді.

Біздің ойымызша, лоббизмнің жемқорлыққа ұласу жағдайларын бірнеше түрге бөліп қарастыруға болады. Алдыңғы кезекте мүдделер қақтығысын атаймыз. Шенеуніктің өзінің немесе жақын таныстарының мүддесі қорғалатын жерлерде шешім қабылдау үрдістеріне тікелей немесе жанама қатысуы жеке мүдденің мемлекеттікінен басымдығымен сипатталады.

Келесі «бейресми келісімдер» аясында өтетін лауазымды тұлғалар мен мүдделі топтар арасындағы жасырын уағдаластықтарды атауға болады. Лоббистік топтар үнемі мүдделерін ілгерілетудің оңтайлы сәттерін іздестіретіндіктен, кейбір жағдайларда бұл сыбайластықтың дамуына жол ашып жатады.

Әрі қарай, бұл тізімге сыйақы немесе қызмет көрсетуді, яғни лоббист тарапынан шенеунікке көрсетілетін жеке қызмет түрлерін, мысалға саяхат, сыйлық, жұмыс ұсыну және т.б. атай аламыз. Осы қатарға ақпараттық жабықтықты да қосуға болады. Лоббистік әрекеттердің құжатталмауы, тіркелмеуі, жария етілмеуі сыбайлас жемқорлық тәуекелін тудырады. Мұндай жағдайларда лоббизм өзінің ашық сипатын жоғалтып, «пара беру мен алу» немесе «лауазымдық өкілеттікті асыра пайдалану» секілді қылмыстық сипаттағы іс-әрекетке айналады [10].

Жоғарыдағы пайымдауларға сәйкес, Қазақстанда лоббизмнің заңды мәртебесі анықталмаған деген тұжырымға келеміз. Бұл жағдай лоббистік әрекеттердің көбінесе бейресми арналар арқылы жүзеге асуына, ал кейде сыбайлас жемқорлыққа негіз болуына ықпал етеді. Қазақстанда қабылданған «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы» заң мен мемлекеттік қызметке қатысты басқа да құқықтық актілер лоббистік қызметтің жекелеген элементтерін шектеуге тырысады. Бірақ жүйелі құқықтық негіздің болмауы лоббизм мен жемқорлық арасындағы шекараның бұлыңғыр болуына жол ашып отыр.

2015 жылы «Лоббистік қызмет туралы» заң жобасы ұсынылып, оның Парламентте қабылданбауы қоғамда лоббизмге деген күмән мен теріс пікірдің орныққандығын көрсетеді. Сәйкесінше, лоббизмнің жемқорлықпен теңестірілуі, бүгінде оның әлеуетін тиімді пайдалануға кедергі келтіруде. Сондықтан Қазақстанда сыбайлас жемқорлықпен күрес үшін лоббизмді заңдастыру, оны ашық және есепті жүйеге айналдырады деп санаймыз.

Мұндай тәсіл:

- шешім қабылдау процесіне қоғамдық қатысуды арттырады;
- лоббистік әрекеттердің жасырын сипатын жояды;
- мүдделер қақтығысының алдын алады;
- лоббистер мен шенеуніктер арасындағы қатынасты құқықтық шеңберге енгізеді.

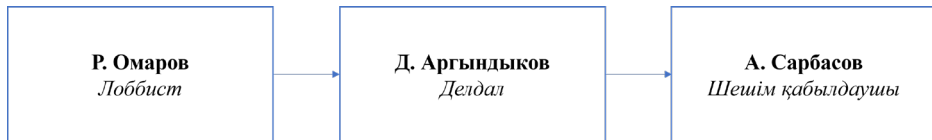
Зерттеудің эмпирикалық бөлімі

Эмпирикалық деректер көрсеткендей, саяси қатысу және қысым топтарының қызмет аясына қоғамдық кеңестер, ассоциациялар, кәсіпкерлік палаталары секілді мемлекеттік органдармен тығыз қарым-қатынастағы ұйымдар кіреді. Олардың мемлекеттік органдармен құрылатын қарым-қатынастары ақпараттық-консультативтік, сараптамалық, мемлекеттік саясатты ілгерілетушілік негіздеріне құрылғандықтан мұндай субъекттер шенеуніктермен тікелей байланыс орнату мүмкіндігіне ие және оларға мемлекеттік ақпараттар немесе басқа ресурстар оңай қолжетімді. Осыған орай, зерттеу жұмысы аясында лоббизмнің сыбайлас жемқорлыққа ұласу жағдайларын эмпирикалық тұрғыда дәлелдейтін бірнеше кейстерді қарастырдық.

Бірінші кейс. Бірінші кредиттік бюроның Бас директоры Руслан Жеңісұлы Омаров 2025 жылдың сәуірінде Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігі жанындағы Қоғамдық кеңеске мүше ретінде енген болатын [11]. Кеңес өз жұмысында елдің экономикалық саясатының негізгі бағыттарын талқылауға және дамытуға қатысатын кәсіби қоғамдастық өкілдерін, сарапшылар мен институттардың басын біріктіреді. Қаржы саласындағы сарапшы ретінде Р.Омаровтың министрлік жанындағы ұйымға мүше ретінде қабылдануы оның мемлекеттік органдармен тығыз қарым-қатынасын көрсетеді. Саяси ғылымда лоббизм тек қысым көрсету құралы ғана емес, ең алдымен, шешім қабылдаушы тұлғаларды қажетті ақпаратпен қамтамасыз ету тетігі ретінде қарастырылады. Бұл бағыт ғылыми әдебиетте «ақпараттық лоббизм теориясы» немесе «сарапшылық лоббизм» деп те аталады [12]. Р.Омаровтың қызметіндегі «сарапшылық лоббизм» көріністері аз уақыт ішінде жемқорлыққа трансформацияланғанын байқадық. Қазақстан Республикасының Қаржылық мониторинг агенттігі 2025 жылдың 3 шілдесінде «Бірінші кредиттік бюро» ЖШС басшылығы (Руслан Омаров – авт.) жүйелі негізде «Еңбек ресурстарын дамыту орталығы» АҚ басшылығының атына қаржы ұйымдарының сұраныстарын өңдеу үшін қажетті ақпараттық қызметтер көрсету кезінде мүдделерді лоббилегені үшін заңсыз сыйақылар бергені туралы хабарлады [13].

Лоббизмнің сыбайлас жемқорлыққа трансформациялану тетіктерін Дж. Стиглердің «реттеуші органдарды иемдену» (Regulatory Capture) және Дж. Хеллманның «мемлекетті басып алу» (State Capture) теориялары арқылы негіздеуге болады. Бұл концепциялар бойынша, құқықтық реттеудің болмауы лоббистік қызметтің ашық ақпараттық алмасудан жасырын мүдделер қақтығысына ауысуына ықпал етеді. Нәтижесінде, мемлекеттік институттар қоғамдық игіліктен гөрі, жекелеген пайда көздеуші топтардың мақсаттарына қызмет ете бастайды (1-сурет). Омаровтың кейсі «мемлекетті басып алу» теориясының іс жүзінде қалай жұмыс жұмыс жасайтынына үлгі бола алады [14].

1-сурет. Лоббистік қызметтің жемқорлыққа трансформациялану механизмі.

1-суретте институционалдық делдалдық механизмі арқылы лоббизмнің сыбайлас жемқорлық схемасына трансформациялануы көрсетілді. Лоббизмнің ашық ережелері жоқ жағдайда жеке ұйым басшысы (Р. Омаров) мемлекеттік ресурстардан пайда алуға ұмтылатын лоббист рөлінде көрінеді. Бұл жерде саяси капитал жинақтаған делдал (Д. Арғындықов - экс-вице-министр) негізгі элементке айналып, шешім қабылдаушы тұлғаға (А. Сарбасов) қол жеткізуге көмектеседі. Осылайша, құқықтық реттеудің болмауынан бизнестің заңды мүддесі бейресми жүйе арқылы жүзеге асырылған. Бұл мүдделер қақтығысына және тікелей сыбайлас жемқорлықтың пайда болуына әкеп соқтырып отыр.

Екінші кейс. ҚР Қаржылық мониторинг агенттігінің Алматы облысы департаменті облыстық прокуратурамен бірге бес ауданда: Балқаш, Еңбекшіқазақ, Кеген, Райымбек және Ұйғыр аудандарында жалған ауыл шаруашылығы кооперативтерін құрып, осындай схеманың көмегімен мемлекет қазынасынан 1,2 млрд теңгеден астам ақша ұрлады деп айып тағылған [15] «Shoran-ata» Қазақстан қой өсірушілер ұлттық қауымдастығының» төрағасы Алмасбек Садырбаевтың ісі лоббизмнің жемқорлыққа трансформациялану жолын түсіндіру үшін ашық мысал бола алады.

А.Садырбаевтың биографиясына жасалған талдау ауылшаруашылығы саласындағы лоббизмді «айналмалы есік» (revolving door) феноменімен түсіндіруге болатынын көрсетіп отыр [16]. Оның мемлекеттік сатып алу саласындағы тәжірибесі кейіннен ауыл шаруашылығы саласындағы ірі лоббистік құрылымдарды, атап айтқанда Agroholding QAZYNA басқармасы, «Шопан ата» ұлттық қауымдастығы, «Гэмпшир, Суффолк және ет мериносы тұқымдарының етті бағыттағы қойларының Республикалық палатасын» [17] құруда басты рөл атқарған деуге болады. Лоббист ресми лауазымды тұлға болмаса да, өзінің бұрынғы мемлекеттік қызметтегі тәжірибесі мен байланыстарын пайдалана отырып, субсидиялау ережелері мен мемлекеттік бағдарламалардың мазмұнына дискурстық ықпал еткен болуы мүмкін.

Екінші аргумент, А.Садырбаевтың көпшілікке танымалдылығы және фермерлердің мүддесін қорғаушы ретіндегі агрессивті лоббизмі көпшілігіне «субсидиялардың әділ бөлінбейтіндігі», «мемлекеттік қолдауды тек ірі кәсіпкерлер алатындығы» туралы дискурспен байланысты болды [18]. Ауыл шаруашылығы субсидияларын бөлу ережелеріне ықпал етуге тырысқан Садырбаевтың қамауға алынуына да осы дискурстың себепке айналуынан корреляция іздейтін болсақ одан рента іздеу (rent-seeking) теориясының классикалық көрінісін байқауға

болар еді. «Рента іздеу» теориясын ғылыми айналымға енгізген Крюгер мемлекеттік реттеу (мысалы лицензиялау, рұқсаттар беру және т.б.) жағдайында нарық субъектілерінің қалай пайданы көздеушілерге айналатынын түсіндірген болатын [19]. Нәтижесінде, лоббистің мақсаты саланың дамуына жағдай жасаудан бұрын, мемлекеттік бюджеттен бөлінетін инвестициялық субсидияларды заңсыз иемденуге бағытталады. Бұл кейс Қазақстандағы лоббизмнің институционалдық тұрғыдан әлсіздігін және оның бақылаусыз ортада криминалдық лоббизмге жылдам ауысатынын дәлелдейді.

Үшінші кейс. Алаяқтық жасағаны үшін сотталған «Атамекен» Ұлттық Кәсіпкерлер палатасының (әрі қарай - ҰКП) бұрынғы басқарма төрағасы Абылай Мырзахметовтің қылмыстық ісі лоббизмнің жемқорлыққа трансформациялану жағдайын түсіндіруге қатысты жаңа білімдер өндіруге көмектеседі [20]. Ел көлемінде кәсіпкерлердің мүддесін қорғауға бағытталған ұйымның ерекше мемлекеттік мәртебесі оның басшылығына мемлекеттік органдармен қарым-қатынаста шексіз ресурстарға жол ашқаны белгілі. Мырзахметов ҰКП басшысы ретінде биліктің жоғары эшелондарына тікелей шығу мүмкіндігін пайдаланып, оны заңсыз құралға айналдырғанын болжаймыз. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызмет тарапынан Абылай Мырзахметовтің алаяқтық және белгілі бір кәсіпкердің туысын қылмыстық жауаптылықтан босатуға жәрдемдескені үшін аса ірі мөлшерде пара беруге итермеледі деген күдікпен ұсталуы лоббизмнің ресми құралдардан (заң жобаларын талқылау) бейресми арналарға (қылмыстық істерді шешу) ауысқанын көрсетеді. Мұндай ахуалды саясаттанушы Генри Хейлдің патроналды саясат теориясы арқылы түсіндіруге болады. Лоббист заңдарды жақсартумен бірге патрон ретінде мәселелерді бейресми шешумен айналысады [21]. А.Мырзахметовтің көп жылдар бойына ҰКП ұйымын басқаруы оның беделі мен бірге саяси капиталының да өскенін көрсетеді және осы жағдаймен капиталдың басқа арналарға оңай өте алатынын түсіндіруге болады. Институционалдық лоббизм арнайы реттеуші заңнама болмаған жағдайда құлдырауға ұрынатынына ашық дәлел бола алады. Ресми мүдделерді ілгерілетуші ұйымның қызметі заңмен регламенттеліп, Мырзахметовтің әрбір кездесуі мен алған қаражаты реестрде көрінген болса мұндай іс-әрекет заңнама шегінен шықпаса еді.

Құқық қолдану тәжірибесінде мүдделер қақтығысы, делдал арқылы пара беру, лауазымды тұлғаларға бейресми ықпал ету фактілері формалды түрде лоббистік сипатта көрінгенімен, нақты мазмұны бойынша Қылмыстық кодекстің тиісті баптары аясында бағаланады. Осы талдау көрсеткендей, Қазақстанда лоббизмнің құқықтық мәртебесінің айқындалмауы шешім қабылдау процесіндегі заңды ықпал ету мен қылмыстық әрекеттің арасындағы шекараны әлсіретіп отыр.

Қорытынды

Зерттеу жұмысымызды қорытындылай келе, демократия құндылықтарын дамыту шеңберінде азаматтық қатысу мен азаматтардың мемлекеттік билікті жүзеге асыру тетіктерін қолдау өте сезімтал екеніне көз жеткіздік. Қысым топтары немесе мүдделі топтардың іс-әрекетін теориялық тұжырымдар арқылы түсіндіріп, оларды нақты кейстермен дәйектей алдық деп ойлаймыз. Қазақстандағы арнайы лоббизм туралы заңнаманың болмауы бұл салада кейбір мәселелердің бар екендігін көрсетіп отыр. Мызғымайтын демократиялық қағидаларды жүзеге асыру міндеті мен бірге оны заңнама аясына сыйғызудың өзектілігін көріп отырмыз.

Осыған байланысты, зерттеу нәтижелері бойынша келесі ұсыныстар әзірленді:

1. Қазақстанда лоббистік қызмет туралы жеке заң қабылдануы қажет. Бұл заң лоббизмнің ашық, заңды шекарасын белгілеп, сыбайлас жемқорлықпен байланысын шектейді.

2. Парламент пен мемлекеттік органдар қызметінде лоббистік әрекеттерді тіркеу және есепке алу жүйесі енгізілуі тиіс. Мысалы, «лоббистік реестр» құруға болар еді.

3. Мемлекеттік қызметшілер мен депутаттар үшін мүдделер қақтығысын жариялау және болдырмау механизмдері нақты реттелуі қажет.

Осы орайда, лоббизм мен сыбайлас жемқорлық бір-біріне ұқсас болғанымен, бірақ құқықтық табиғаты мүлде бөлек құбылыстар екендігіне тағы бір назар аударғымыз келеді. Лоббизм егер заңмен реттеліп, ашықтыққа негізделсе азаматтық қоғам мен билік арасындағы диалог құралы бола алады. Ал бейресми лоббизм сыбайлас жемқорлықтың бір түріне айналып, мемлекеттік шешімдерге заңсыз ықпал ету құралына айналады. Қазақстан үшін лоббистік қызметті заңдастыру және оны реттеу арқылы жемқорлықпен күрестің механизмдерін жетілдіру өзекті әрі стратегиялық маңызды қадам болар еді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Труман Д. Группы давления в политической системе. – М.: Аспект Пресс, 2005. – 216 с.
2. The Lobbying Disclosure Act of 1995. Public Law 104–65. – U.S. Congress.
3. «Қоғамдық кеңестер туралы» Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 2 қарашадағы № 383-V Заңы. [Электрондық ресурс] <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000383> (Қаралған күні: 01.02.2026).
4. «Ақпаратқа қол жеткізу туралы» Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 16 қарашадағы № 401-V Заңы. [Электрондық ресурс] <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000401> (Қаралған күні: 05.02.2026).

5. Жақыпов А. Мемлекеттік басқарудағы ашықтық және лоббизм. // Заң және Заман. – 2022. – №5. – Б. 41–45.
6. Қазақстан Республикасының «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы» Заңы. – 18.11.2015 ж. №410-V ҚРЗ. [Электрондық ресурс] <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000410> (Қаралған күні: 07.02.2026).
7. «Қазақстан Республикасының 2015-2025 жылдарға арналған сыбайлас жемқорлыққа қарсы стратегиясы туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2014 жылғы 26 желтоқсандағы № 986 Жарлығы. [Электрондық ресурс] // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1400000986> (Қаралған күні: 25.02.2026).
8. Transparency International. Global Corruption Barometer 2023. [Электрондық ресурс] // <https://www.transparency.org> (Қаралған күні: 27.02.2026).
9. Бутырская И.В. Лоббизм как политико-правовой институт. – Москва: Юнити-Дана, 2012. – 310 с.
10. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі. [Электрондық ресурс] // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226> (Қаралған күні: 15.02.2026).
11. Сформирован новый состав Общественного совета при МНЭ. [Электрондық ресурс] // <https://www.gov.kz/memleket/entities/economy/press/news/details/981394?lang=ru> (Қаралған күні: 03.03.2026).
12. Hall R. L., Deardorff A. V. Lobbying as a legislative subsidy // American Political Science Review. – 2006. – Vol. 100, No. 1. – P. 69-84.
13. АФМ: Задержан глава ПКБ Руслан Омаров. [Электрондық ресурс] // <https://forbes.kz/articles/afm-zaderzhan-glava-pkb-ruslan-omarov-5af1e3> (Қаралған күні: 03.03.2026).
14. Hellman J. S., Jones G., Kaufmann D. Seize the state, seize the day: state capture and influence in transition economies // Journal of Comparative Economics. – 2003. – Vol. 31, No. 4. – P. 751-773.
15. Фиктивные кооперативы и миллиардные хищения: задержали главу «Шанырака» Алмасбека Садырбаева. [Электрондық ресурс] // <https://orda.kz/fiktivnyye-kooperativy-i-milliardnye-hischenija-zaderzhali-glavu-shanyraka-almasbeka-sadyrbaeva-394047/> (Қаралған күні: 03.03.2026).
16. Stigler G. J. The theory of economic regulation // The Bell journal of economics and management science. – 1971. – P. 3-21.
17. Садырбаев Алмасбек Жұмабекұлы. [Электрондық ресурс] // <https://eldala.kz/kz/dannye/dosye/1079-sadyrbaev-almazbek-zhumabekovich> (Қаралған күні: 03.03.2026).
18. Борьба с агроолигархами: зачем Алмасбеку Садырбаеву нужна партия. [Электрондық ресурс] // <https://ulymedia.kz/interview/10466-ovtsy-i-politika-zachem-zhivotnovodu-sadyrbaevu-nuzhna-partiia/> (Қаралған күні: 03.03.2026).
19. Krueger A. O. The Political Economy of the Rent-Seeking Society // The American Economic Review. – 1974. – Vol. 64, No. 3. – P. 291-303.
20. Задержан экс-глава НПП «Атамекен» Аблай Мырзахметов. [Электрондық ресурс] // https://www.inform.kz/ru/zaderzhan-eks-glava-npp-atameken-ablay-myrzahmetov_a4065814 (Қаралған күні: 04.03.2026).
21. Hale, H. E. (2014). Patronal Politics: Eurasian Regime Dynamics in Comparative Perspective. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139683524>

REFERENCES:

1. Truman, D. The Governmental Process: Political Interests and Public Opinion. Moscow: Aspect Press, 2005. – 216 p.
2. The Lobbying Disclosure Act of 1995. Public Law 104–65. – U.S. Congress.
3. «Qogamdyq keñester turaly» Qazaqstan Respublikasynyń 2015 jylgy 2 qaraşadagy № 383-V Zańy [Law of the Republic of Kazakhstan «On Public Councils» dated November 2, 2015 No. 383-V]. [Electronic resource] <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000383> (Accessed: 01.02.2026).

4. «Aqparatqa qol jetkizu turaly» Qazaqstan Respublikasynyń 2015 jylgy 16 qarasadagy № 401-V Zańy [Law of the Republic of Kazakhstan «On Access to Information» dated November 16, 2015 No. 401-V]. [Electronic resource] <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000401> (Accessed: 05.02.2026).
5. Jakypov, A. Memlekettik basqarudagy ashyytyq jáne lobbizm [Transparency in Public Administration and Lobbying] // Zań jáne Zaman. – 2022. – №5. – 41–45 p.
6. Qazaqstan Respublikasynyń «Sybailas jemqorlyqqa qarsy is-qimyl turaly» Zańy (18.11.2015 j. №410-V QRZ) [Law of the Republic of Kazakhstan «On Combating Corruption»]. [Electronic resource] <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000410> (Accessed: 07.02.2026).
7. «Qazaqstan Respublikasynyń 2015–2025 jylǵarga arnalǵan sybailas jemqorlyqqa qarsy strategiyasy turaly» Qazaqstan Respublikasy Prezidentiniń 2014 jylgy 26 jeltoqsandagy № 986 Jarlyǵy [Decree of the President of the Republic of Kazakhstan «On the Anti-Corruption Strategy for 2015–2025»]. [Electronic resource] // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1400000986> (Accessed: 25.02.2026).
8. Transparency International. Global Corruption Barometer 2023. [Electronic resource] // <https://www.transparency.org> (Accessed: 27.02.2026).
9. Butyrskaya, I.V. Lobbizm kak politiko-pravovoy institut [Lobbying as a political and legal institution]. – Moscow: Unity-Dana, 2012. – 310 p.
10. Qazaqstan Respublikasynyń Qylmystyq kodeksi [Criminal Code of the Republic of Kazakhstan]. [Electronic resource] // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226> (Accessed: 15.02.2026).
11. Sformirovan novyy sostav Obshchestvennogo soveta pri MNE [A new composition of the Public Council under the Ministry of National Economy has been formed]. [Electronic resource] // <https://www.gov.kz/memleket/entities/economy/press/news/details/981394?lang=ru> (Accessed: 03.03.2026).
12. Hall, R. L., Deardorff, A. V. Lobbying as a Legislative Subsidy // American Political Science Review. – 2006. – Vol. 100, No. 1. – P. 69–84.
13. AFM: Zaderjan glava PKB Ruslan Omarov [AFM: Detained head of the PKB Ruslan Omarov]. [Electronic resource] // <https://forbes.kz/articles/afm-zaderzhan-glava-pkb-ruslan-omarov-5af1e3> (Accessed: 03.03.2026).
14. Hellman, J. S., Jones, G., Kaufmann, D. Seize the State, Seize the Day: State Capture and Influence in Transition Economies // Journal of Comparative Economics. – 2003. – Vol. 31, No. 4. – P. 751–773.
15. Fiktivnye kooperativy i milliardnye khishcheniya: zaderzhali glavu «Shanyraka» Almasbeka Sadyrbaeva [Fictitious cooperatives and billion-scale embezzlement: head of “Shanyrak” Almasbek Sadyrbayev detained]. [Electronic resource] // <https://orda.kz/fiktivnye-kooperativy-i-milliardnye-hischeniya-zaderzhali-glavu-shanyraka-almasbeka-sadyrbaeva-394047/> (Accessed: 03.03.2026).
16. Stigler, G. J. The Theory of Economic Regulation // The Bell Journal of Economics and Management Science. – 1971. – P. 3–21.
17. Sadyrbaev Almasbek Zhumabekuly [Almasbek Zhumabekuly Sadyrbayev]. [Electronic resource] // <https://eldala.kz/kz/dannye/dosye/1079-sadyrbaev-almazbek-zhumabekovich> (Accessed: 03.03.2026).
18. Borba s agrooligarkhami: zachem Almasbeku Sadyrbaevu nuzhna partiya [Fight against agro-oligarchs: why Almasbek Sadyrbayev needs a party]. [Electronic resource] // <https://ulysmidia.kz/interview/10466-ovtsy-i-politika-zachem-zhivotnovodu-sadyrbaevu-nuzhna-partiia/> (Accessed: 03.03.2026).
19. Krueger, A. O. The Political Economy of the Rent-Seeking Society // The American Economic Review. – 1974. – Vol. 64, No. 3. – P. 291–303.
20. Zaderzhan eks-glava NPP «Atameken» Ablay Myrzakhmetov [Former head of NCE «Atameken» Ablai Myrzakhmetov detained]. [Electronic resource] // https://www.inform.kz/ru/zaderzhan-eks-glava-npp-atameken-ablay-myrzahmetov_a4065814 (Accessed: 04.03.2026).
21. Hale, H. E. (2014). Patronal Politics: Eurasian Regime Dynamics in Comparative Perspective. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO978113968352>